

מסמך רקע בנושא:
יהדות מרוקו – עלייה וקליטה

מוגש לחה"כ קולט אביטל

כתיבה: נעמי מי-עמי, עובדת מחקר ומידע

אישור: שמוליק חזקיה, ראש צוות

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

י"ג באייר תשס"ה
22 במאי 2005

רקע

שורשי הקהילה היהודית במרוקו עתיקים מאוד, נראה שמקורה בתקופת חורבן בית ראשון, במאה ה-6 לפני הספירה.¹ בעת שהוקמה מדינת ישראל, בשנת 1948, חיו במרוקו קרוב לרבע מיליון יהודים, אך שלושה גלי יציאה עיקריים, הקשורים לכיסופיהם לארץ-ישראל מחד גיסא ולאירועים ההיסטוריים בישראל ובמרוקו מאידך גיסא, רוקנו אותה כמעט כליל מיהודיה. לא כל היהודים שהיגרו ממרוקו עלו לישראל: חלקם הגיעו לאירופה, בעיקר לצרפת, ואחרים הגיעו לארצות-הברית או לקנדה, אך רוב יהודי מרוקו בחרו לעלות לישראל ולהישאר בה, למרות הקשיים הרבים שעמדו בפניהם.²

המחתרת היהודית במרוקו

עם פרוץ המאבק על עצמאות מרוקו התעוררה בישראל דאגה לשלום יהודיה. התקרבות מרוקו אל העולם הערבי ואל הליגה הערבית גרמה לשינוי ביחסה ליהודים, והאנטישמיות בה גברה. מדינת ישראל, הרואה עצמה אחראית ליהודים בתפוצות, עמדה בפני האתגר של התמודדות עם המציאות החדשה במרוקו והצורך להכשיר את יהודיה לקחת את גורלם בידיהם ולהתכונן לבאות.

בחודש יולי 1954 הוטלה על "המוסד לתפקידים מיוחדים", בשיתוף עם מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, המשימה להקים במרוקו מחתרת יהודית להגנה עצמית. ראשוני השליחים של "המוסד" הגיעו למרוקו בחודש אוקטובר 1955. בחודש נובמבר 1955 הוקמו בקזבלנקה החוליות הראשונות של "גונן" – **הארגון להגנה עצמית**. בחודש ינואר 1956 הוקמה "**המסגרת**" (שם צופן) – **המחתרת היהודית בצפון-אפריקה**. לצד השליחים הישראלים פעלו ב"מסגרת" מגויסים מיהודי מרוקו – צעירים שגויסו מקרב תנועות הנוער החלוציות ובוגריהן. צעירים אלה, כמו מפקדיהם הישראלים, היו נתונים בסכנה עקב פעילותם ולעתים קרובות אף נאסרו ונחקרו בעינויים.³

"המסגרת" היתה מורכבת מארבע זרועות מוגדרות ועצמאיות, כמפורט להלן:

1. שלוחת "גונן" – **הזרוע להגנה עצמית** – עסקה בארגון ההגנה על הקהילות היהודיות;
2. שלוחת "**המקהלה**" – עסקה בהעלאת יהודים לישראל;
3. שלוחת תנועות הנוער – "**הבלט**" – עסקה בפעילות תנועות הנוער החלוציות, בפרט בכל מה שקשור להעלאת יהודים לישראל;
4. שלוחת **המודיעין** – עסקה בהגנה על ביטחון "המסגרת".

ב-1 במרס 1956 קיבלה מרוקו את עצמאותה, ומייד לאחר מכן נאסרה בה כל פעילות ציונית. שליחי הסוכנות היהודית נצטוו לצאת ממרוקו עד 20 ביוני באותה שנה, ו**כל הפעילות הציונית**

¹ בר-אשר שלום, עורך. **היהודים במרוקו השריפית**. ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשל"ז.

² בשן אליעזר. **יהדות מרוקו, עברה ותרבותה**. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 2000.

³ קנפו מאיר. **המחתרת היהודית במרוקו 1955-1964**. קיבוץ דפנה, הוצאת ארגון פעילי המחתרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה, 2001.

יודה למחתרת. ארגון "המסגרת" המחתרתי, שהוקם לשם הגנה על יהודי מרוקו, קיבל עליו גם את הפעילות למען העלאת יהודי מרוקו לישראל.⁴

העלייה לישראל

תקופות העלייה העיקריות ממרוקו לישראל:

1. 1948–1956: עלייה חוקית. מיום הקמת מדינת ישראל ועד הכרזת העצמאות של מרוקו

עלו לישראל 85,623 יהודים;⁵ עם הקמת מדינת ישראל התעורר חשש מפני פרעות ביהודי מרוקו, שכן ההמונים במרוקו לא השלימו עם אובדן פלסטין ועם ניצחון היהודים. חשש לגורל היהודים התעורר גם לקראת הכרזת עצמאות מרוקו ושחרורה מחסות צרפת, והדאגה גברה לאחר המהומות האנטי-צרפתיות בעיירה פטי-ז'אן בחודש אוגוסט 1954, שבהן נרצחו שבעה סוחרים יהודים. בתוך תקופה זו עברה על יהודי מרוקו תקופה קשה במיוחד, לאחר שב-15 בנובמבר 1951 התקבלה במשרד לתיאום של הסוכנות היהודית ושל ממשלת ישראל ההחלטה להנהיג מדיניות סלקציה כלפי יהודי תוניסיה ומרוקו ולאפשר רק את עלייתן של משפחות שהיו יכולות להתקיים בארץ בכוחות עצמן. רופאים מטעם משרד הבריאות נשלחו למדינות אלה כדי ליישם את מדיניות הסלקציה. הסכנה שריחפה על יהודי מרוקו סמוך להכרזה על עצמאותה דחפה את יוצאי צפון-אפריקה בקרב מנהיגי התנועה הציונית לקרוא לארגון עליית הצלה ולביטול גזירות הסלקציה, ולנוכח הסכנה אישרה ההנהלה הציונית בשנת 1955 להעלות לארץ 3,000 עולים ממרוקו בחודש, והקריטריונים לסלקציה התגמשו.

2. 1956–1961: "עלייה ב'". בתקופה זו עלו ממרוקו בדרך בלתי ליגלית⁶ כ-30,000 יהודים.

כאמור, עם ההכרזה על עצמאות מרוקו במרס 1956 נאסרה בה פעילות ציונית ונאסרה הגירת יהודים לישראל. ב-10 ביוני 1956 סגרו שלטונות מרוקו העצמאית את "קדימה", הזרוע של מחלקת העלייה הישראלית שפעלה בגלוי במרוקו מאז חודש מאי 1949. כאמור, כבר בחודש ינואר 1956 הקים ה"מוסד" את המחותרת היהודית להגנה עצמית במרוקו, שכונתה בשם הצופן "המסגרת". לאחר הפסקת הפעילות במשרדי "קדימה" ויציאת כל שליחי הסוכנות היהודית ממרוקו החליטה ממשלת ישראל, בחודש ספטמבר 1956, ש"המסגרת" תקבל על עצמה גם את ארגון העלייה החשאית ממרוקו, והאחריות לכך תתחלק בין איסר הראל, שהיה אז ראש ה"מוסד", ושלמה זלמן שרגאי, שהיה ראש המחלקה לעלייה בסוכנות היהודית. העלאת יהודים לישראל היתה משימה רבת סיכונים לנוכח האיסורים שהטיל השלטון. מי שנתפסו מפירים את החוק נעצרו, הושלכו למעצר, נחקרו ואף עונו.⁷

⁴ שם.

⁵ נתוני הסוכנות, מתוך: אליעזר בשן, **יהדות מרוקו, עברה ותרבותה**, תל-אביב 2000.

⁶ בחודש ספטמבר 1956 פרסמו שלטונות מרוקו צו האוסר הגירה לישראל. עם הצטרפות מרוקו לליגה הערבית, בחודש אוקטובר 1958, חלה החמרה ביחס השלטונות לעלייה. בשנת 1959 הוקם במשטרת מרוקו אגף מיוחד להגבלת ההגירה של יהודים.

⁷ קנפו מאיר. **המחתרת היהודית במרוקו 1955-1964**. 2001.

האירוע הטראומטי ביותר באותה תקופה, שעורר הדים רבים בארץ ובעולם, היה **אסון ספינת המעפילים "אגוז"**, שטבעה בהפלגתה ה-13, בלילה שבין 10 ל-11 בינואר 1961, כשעל סיפונה 43 עולים ואיש "המוסד" חיים צרפתי.⁸ לאחר טביעת "אגוז" הופצו כרוזי מחאה במרוקו ב**מבצע "בזק"**, שנעשה בתכנון "המסגרת" ובהדרכת אנשיה. במבצע זה השתתפו גם רבים מחברי תנועות הנוער הציוניות במרוקו. כמה ממפיצי הכרוז נאסרו, ובעקבותיהם נאסרו גם רבים מפעילי "המסגרת", נחקרו ועונו באכזריות. עקב המבצע, חרף תוצאותיו הקשות, עלה כבודם של מדינת ישראל ושליחיה, ורוח אחרת, של ביטחון עצמי, כבוד עצמי וגאווה, החלה לנשוב בקרב יהדות מרוקו.

1961–1964: מבצע "יכין". מבצע זה, שכונה גם **"עלייה ג"**, התחיל ב-28 בנובמבר 1961, ובמסגרתו עלו עד שנת 1964 כ-80,000 מיהודי מרוקו. שלא כמו "עלייה ב", שנעשתה בתנאי מחתרת ועקב כך היתה כרוכה בסיכונים רבים, התנהל מבצע זה מתוך הסכם ובהעלמת עין מצד המלך חסן השני⁹ וממשלתו. לפי ההסכם שהושג היו היהודים רשאים לעזוב את מרוקו, בתנאי שיעדם המוצהר אינו ישראל והגוף שמטפל בהגירה אינו גוף ציוני, אלא ארגון ההגירה הבין-לאומי היא"ס (H.I.A.S. – Hebrew Sheltering and Immigrant Society) שייסדה יהדות ארצות-הברית בשנת 1909. במסגרת הסכם זה שילמה ישראל בעבור כל עולה "כופר" – 50 דולר. שליחי "המסגרת" פעלו בחסות היא"ס עד אמצע שנות ה-60.¹⁰

מאז הקמת מדינת ישראל ועד היום עלו ממרוקו קרוב לרבע מיליון יהודים, **המספר הגדול ביותר של יהודים שעלו מארץ מוסלמית.**

קליטת יהודי מרוקו בישראל

בהגיעם לישראל, לאחר כל תלאות העלייה, נתקלו יהודי מרוקו בקשיים רבים, מקצתם מפורטים להלן. טענות בדבר קיפוח על רקע עדתי מלוות את החברה בישראל מיום הקמת המדינה ועד היום.

"כור ההיתוך": הקושי העיקרי שנתקלו בו העולים בכלל, והעולים ממרוקו בפרט, היה גישת "כור ההיתוך", שבאה לידי ביטוי ביחס עויין ומזלזל מצד הקולטים. ברוח גישה זו לקליטת העלייה, שהיתה מקובלת בשנות ה-50, הופעל על העולים לחץ לוותר על סמלים וערכים מסורתיים שהביאו עמם מארצות מוצאם מתוך כוונה לעודדם לאמץ את הערכים והסמלים של החברה הישראלית ולהיטמע בה. יישומו של עקרון "כור ההיתוך" התבטא במעורבות אינטנסיבית, ולעתים קרובות בוטה, בכל תחומי החיים של העולים, החל בהפניה למסגרות התיישבות ולענפי תעסוקה וכלה בהתערבות בהגיינה האישית.

⁸ רק בשנת 1992 הובאו עצמות 22 הנספים שגופותיהם נמצאו לקבורה בהר-הרצל בירושלים.
⁹ ב-26 בפברואר 1961 נפטר באופן פתאומי המלך מוחמד החמישי ובנו יורש העצר חסן השני הוכתר ב-3 במרס 1961. חסן השני רצה לשנות את תדמית ארצו בעיני המערב וידע, שלשם כך עליו להגמיש את המדיניות בנוגע ליהודים.
¹⁰ בן-סימון אניים. **חסן השני והיהודים**. תל-אביב, ידיעות אחרונות, 1993.

גישה זו הביאה להערמת קשיים ולפגיעה בכבודה של מסגרת המשפחה המסורתית המרוקנית ולערעור הסמכות של ראש המשפחה, שבמרוקו לא היו עליה עוררין.

הבעיה העדתית: החברה הקולטת והנהגתה, שמוצאן בארצות אירופה, התייחסו אל העולים כאל "פרימיטיביים", מי שתרבותם נחותה מן תרבות המערבית. התבטאויות רבות שנשמעו בתקשורת כלפי העולים מצפון-אפריקה התפרשו בעיניהם כגזענות, וכתגובה נשמעה טענת העולים, שבארצות מוצאם כינו אותם "יהודים" ואילו בארץ קוראים להם "מרוקאים" או "מזרחים".

אחרי חודשיים במחנות-עולים נשלחו בעולים למעברות, כשלב-ביניים בדרך לקבלת דיור-קבע. המעברות נחשבו לפתרון זמני, אבל השהות במחנות האוהלים והפחונים התמשכה – והשפיעה מאד על העולים החדשים. במעברות נולדה הבעיה העדתית, כלומר ההפרדה בין "אשכנזים" ו"ספרדים". האינטליגנציה האשכנזית לא ידעה דבר על המסורת, על התרבות ועל האידיאלים של יהודי מרוקו, ושפטה אותה רק על-פי העוני, הבערות וחוסר היכולת להשתלב בחברה הישראלית. יחס הבוז של החברה הישראלית פגע בעולים ממרוקו יותר מהעוני. רגשות הקיפוח התפרצו במלוא העוז **במהומות ואדי סאליב** ביולי 1959.¹¹

בשנות הששים היו יהודי מרוקו בישראל בתחתית הסולם החברתי מבחינת רמת החיים. שיעור הבערות בקרבם היה גבוה מאד, והדבר בא לידי ביטוי בתחום התעסוקה. יכולתם להשיג השכלה, הדרך היחידה לצאת מהמצוקה, היתה מוגבלת. לאור כל זאת המשיכו לתסוס בתוכם תחושות השפלה, אי-צדק, טינה וקיפוח. תחושות אלה הביאו להקמתה של תנועת **הפנתרים השחורים**, שהתפרצות הזעם האלימה שלה ב-1971 עוררה הדים רבים. התפרצות זאת ביטאה את המרד של הדור שנוולד בישראל, ומעתה נשא את נס המרד החברתי. ב-1977 העניק הדור הזה ניצחון אלקטורלי למנחם בגין ותנועתו. המהפך השלטוני שהעלה את הליכוד לשלטון נתפס גם כמהפך ספרדי/מזרחי במובן זה, שמזרחים רבים ראו בליכוד מפלגת מחאה. נציגיהם זכו ליותר עמדות מפתח שלטוניות בממשלת הליכוד משניתן להם בשנות ההגמוניה האשכנזית של מפא"י לדורותיה. בחירות 1977 גרמו לספרדים "להרים את הראש", והתנועה חלחלה גם לחברה החרדית ולעולם התורה. ואמנם מספר שנים לאחר מכן החלה מפלגת ש"ס לצבור כוח פוליטי מרשים.¹²

מפלגת ש"ס, או בשמה המקורי **התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה**, הוקמה בשנת 1984 על-ידי הרב הראשי הספרדי היוצא, עובדיה יוסף, והרב האשכנזי-ליטאי הרב שך. הרב שך החליט להקים מפלגה ספרדית חרדית מחוץ ל"אגודת ישראל", לאחר שהסכם הרוטציה בבחירות של שנת 1981 לא כובד, ולאחר שהכיר בכך שבני עדות המזרח מקופחים בכל הכרוך בייצוג במוסדות החינוך והציבור למיניהם. הרב עובדיה יוסף, שחתר להקמת מפלגה חרדית ספרדית/מזרחית כדי להתנתק במשך הזמן מהפטרונות האשכנזית, בעיקר בתחום החינוך, שיתף עמו פעולה. על-פי המצע שלה, מטרתיה של ש"ס היו להביא לכך **שלא תהיה אפליה**

¹¹המהומות פרצו בשכונת העוני ואדי סאליב בעיר התחתית של חיפה ב-8 ביולי 1959, והתפשטו גם לערים אחרות. על רקע תסיסה חברתית ורגשי קיפוח של עולים מארצות האסלאם. אנייס בן-סימון, **חסן השני והיהודים**. תל-אביב, ידיעות אחרונות, 1993.

¹²לופו יעקב. **ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 2004.

בין ספרדים לאשכנזים, ומטרה נוספת, לקרב את הספרדים שומרי-המסורת אל היהדות. בתקופת היו"ר אריה דרעי היתה לש"ס השפעה מכריעה על הפוליטיקה הישראלית. בבחירות לכנסת ה-14, שנערכו ב-18 ביוני 1996, קיבלה ש"ס עשרה מנדטים והיתה למפלגה הפוליטית השלישית בגודלה בישראל. בבחירות 1999 זכתה המפלגה בניצחון סוחף כשקיבלה 17 מנדטים. בבחירות 2003 קיבלה ש"ס 11 מנדטים והושארה מחוץ לקואליציה.¹³ מבחינת מקומם של יהודי מרוקו בחברה, המצב בישראל השתנה מאד בינתיים, ויהדות מרוקו זוכה כבר שנים רבות לכבוד הראוי לה.¹⁴

קשיים כלכליים:

א. רבים מן היישובים בפריפריה היו מאוכלסים בעולים ובבני עולים מצפון-אפריקה בכלל וממרוקו בפרט לפחות עד תחילת שנות ה-90. חלוקת המשאבים בין הפריפריה ובין המרכז לא היתה שווה. מערכות החינוך ותעסוקה בפריפריה היו דלות משאבים, מה שהביא להגדלת הפערים במהלך שנות קיומה של המדינה.

ב. מיתון – בשנת 1952 הוכרזה בישראל "מדיניות כלכלית חדשה", שכונתה בציבור "צנע". למדיניות זו היו השלכות קשות, בפרט על אוכלוסיית העולים. הצמצום בכל ענפי המשק עיכב את חיסול המעברות, הרע את מצב התעסוקה והתזונה של העולים ופגע ברמת השירותים שניתנו להם. יש לציין שבשנים אלה הגיעו העולים לארץ בחוסר כול.

- על כל הקשיים הללו נוספו קשיי הסתגלות המאפיינים כל עקירה של אדם מארץ מולדתו ויישובו בארץ שאופייה והמשטר בה שונים לגמרי.

האופי המסורתי של יהודי מרוקו

למרות שחלק מיהודי מרוקו נטשו בזמן החדש את דרך החיים הדתיים של אבותיהם, האופי המסורתי נשאר טבוע באורחות חייהם. במרוקו לא היתה תנועת רפורמה, ולא אידיאולוגיה חילונית אנטי-דתית. נטישת המצוות באה מתוך נוחיות או מתוך רצון להידמות למתקדמים ולאירופים. בין המנהגים העממיים, פולחן הצדיקים הוא אלמנט חשוב עד עכשו אצל יהודי מרוקו שעלו לארץ או היגרו לצרפת ולארצות אחרות.

על-פי מחקר שערך אנתרופולוג מארצות-הברית אצל יהודי צפון אפריקה בצרפת לגבי זהותם ויחסם למסורת, נמצא, כי רבים מהם, גם אלה שבימות החול מתנהגים כצרפתים ואינם שומרים על דיני ישראל, הרי בשבתות, בחגי ישראל ובאירועים משפחתיים כמו ברית מילה, בר-מצווה וחתונה הם מגלים זיקה רגשית למסורת המקומית של העבר במרוקו.¹⁵

¹³ לופו יעקב. ש"ס דליטא. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 2004.

¹⁴ בן-סימון אנייס. חסן השני והיהודים. תל-אביב, ידיעות אחרונות, 1992.

¹⁵ Bahloul Joelle. "The Sephardi Family and the Challenge of Assimilation; Family Ritual and Ethnic Reproduction". In: Goldberg Harvey (ed.). **Sephardi and Middle Eastern Jewries: History and Culture in the Modern Era**. Indiana University Press, Bloomington, 1996, 312-324.

התערות העולים ממרוקו בישראל

למרות כל הקשיים הגיעה קהילת יוצאי מרוקו בישראל, המונה כיום כ-750,000 נפש,¹⁶ להישגים מרשימים ביותר. קהילה זו, שבתחילת הדרך חשה פגועה, מקופחת ומופלית לרעה, הצליחה להתערות בחברה הישראלית; אנשיה הגיעו להישגים מרשימים בשלטון הארצי והמקומי ובכל תחומי התרבות והרוח.

יוצאי מרוקו הגיעו להישגים פוליטיים נכבדים – בכנסת ובממשלה – ומילאו תפקידים חשובים בשירות הדיפלומטי של מדינת ישראל; ברשויות המקומיות ובהסתדרות מעורבותם רבה וייצוגם ניכר, ויש להם מקום נכבד בחיי הרוח של המדינה – באקדמיה, במדע, בהנהגה הדתית, בספרות, באמנות ובזמר העברי. גם בעסקים, בכלכלה ובתעשייה התערו יוצאי מרוקו והם זוכים להצלחות מרשימות.

העולים ממרוקו פיתחו 111 יישובים בנגב, בגליל ובכל רחבי הארץ, וחלק מיישובים אלה היו ועודם חומת מגן אנושית המחזקת את גבולותיה הצפוניים והדרומיים של המדינה. עיירות הפיתוח שיושבו בעולים ממרוקו התרחבו, התבססו והיו לקהילות לדוגמה: דימונה, יבנה, קריית-גת, אופקים, שדרות, בית-שאן ועוד.

כפי שצוין, בארץ מוצאה סבלה יהדות מרוקו רבות בשל זיקתה הציונית, ואחר כך סבלו העולים ממרוקו קשיים רבים בישראל, בגלל התרבות המיוחדת שהביאו עמם. יוצאי מרוקו השכילו לשמור על המסורת המיוחדת שלהם חרף הלחצים שנתקלו בהם כאן, והיום אומצו אלמנטים מתרבות זו בחברה כולה, והמימונה, חגה של קהילת יהודי מרוקו, היתה לחג רשמי בישראל. כיום יכולה יהדות מרוקו אף להיות לעזר לקבוצות אחרות בחברה הישראלית, ודוגמה לכך היא המלגות שהפדרציה העולמית של יהדות מרוקו מחלקת לסטודנטים מעוטי יכולת מכל קהילות ישראל.¹⁷

מקורות

ספרים ומחקרים

¹⁶ נתון זה התקבל ממר סם בן-שטרית, נשיא הפדרציה העולמית של יהדות מרוקו, שיחת טלפון, 17 במאי 2005.
¹⁷ קרן המלגות המשותפת לפדרציה העולמית של יהדות מרוקו ולחברת "אלבר" נוסדה בשנת 2004. לדברי נשיא הפדרציה, מר סם בן-שטרית, חולקו בשנה שעברה 90 מלגות להשכלה גבוהה, והשנה יחולקו 150 מלגות, בסך כולל של 350,000 ש"ח.

- בר-אשר שלום (עורך), **היהודים במרוקו השריפית: פרקים בתולדות היהודים במרוקו מהמאה ה-16 ועד ימינו**, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשל"ז.
- בשן אליעזר, **יהדות מרוקו, עברה ותרבותה**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2000.
- צור ירון, **קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות, 1943–1954**, אוניברסיטת תל-אביב ועם עובד, תל-אביב 2001.
- קנפו מאיר, **המחתרת היהודית במרוקו, 1955–1964**, הוצאת ארגון פעילי המחתרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון-אפריקה, קיבוץ דפנה 2001.
- שגב שמואל, **מבצע "יכין": עלייתם החשאית של יהודי מרוקו**, הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב 1984.
- בן-סימון אנייס, **חסן השני והיהודים: סיפור העלייה החשאית ממרוקו**, הוצאת ידיעות אחרונות, תל-אביב 1993.
- חזן עוזיאל, **כקליפת אגוז**, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תשנ"ח.
- לופו יעקב, **ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**. תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004.
- Bahloul Joelle. "The Sephardi Family and the Challenge of Assimilation; Family Ritual and Ethnic Reproduction". In: Goldberg Harvey (ed.). **Sephardi and Middle Eastern Jewries: History and Culture in the Modern Era**. Indiana University Press: Bloomington, 1996, 312-324.

אתרי אינטרנט

- הפדרציה העולמית של יהדות מרוקו, <http://www.bazz.co.il>, תאריך הכניסה: 16 במאי 2005.

שיחות טלפון

- בן-שטרית סם, נשיא הפדרציה העולמית של יהדות מרוקו, 17 במאי 2005.

העלייה ממרוקו, לפי שנים¹⁸

מספר העולים	השנה (השנים)
18,000	1949–1948
4,980	1950
7,770	1951
5,031	1952
2,996	1953
8,171	1954
24,994	1955
36,301	1956
8,758	1957
1,803	1958
3,325	1959
4,108	1960
11,478	1961
35,758	1962
37,078	1963
15,843	1964
22,546	2000–1965
248,940	כלל העולים ממרוקו עד שנת 2000

¹⁸ מאיר קנפו, המחתרת היהודית במרוקו, 1955–1964, הוצאת ארגון פעילי המחתרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון-אפריקה, קיבוץ דפנה 2001.